

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

Ўжинияз атындағы Нөкис мамлекетлик
педагогикалык институты

Қарақалпақ тили хәм әдебияты факультети
Қарақалпақ тил билими кафедрасы

4^В курс питкериўшиси Гүлимбетова Салтанаттың
«Т.Қайыпбергенев шығармаларында синонимниң мәнилик
түрлериниң қолланылыўы» деген темадағы

Питкериў қәнигелик жумысы

Кафедра баслығы:
Илимий басшы:

ф.и.д.проф.О.Доспанов
ф.и.к. С.Шынназарова

Нөкис-2011

**Т.Қайыпбергенов шығармаларында синонимнің мәнилик
түрлерінің қолланылыұы**

ЖОБАСЫ:

Жумыстың улыұма сыпатламасы

Киpисиұ

1. Қарақалпақ тил билиминде лексикалық синонимлердің изертлениұи.
2. Лексикалық синонимлер көркемлеұ қураллар сыпатында.

I Бап. Т.Қайыпбергенов шығармаларында синонимнің мәнилик түрлерінің қолланылыұы

- 1.1. Көп мәнилик тийкарындағы синонимлер.
- 1.2. Аұыспалы мәнидеги синонимлер.
- 1.3. Өзлестирмелердің синонимлик хызметте келиұи.
- 1.4. Диалектлик синонимлер.
- 1.5. Эвфемизм ҳәм кокофемизм синонимлер.
- 1.6. Турақлы сөз дизбеклерінің синонимлик қатар дұзиұи.

Жуұмақ.

Пайдаланған әдебиятлар дизими.

Жұмыстың улыўма сыпатламасы

Теманың актуаллығы:

Хәр қандай халықтың тилиниң лексикалық байлығы ҳәм хәр бир адамның лексикасының шеңбериниң кеңлиги пайдаланатуғын синонимлери арқалы белгили болады. Синонимлер лексикология илиминиң белгили бир бөлегин қурайды. Ал, оның көркем шығармалар тилинде қахарманлардың, персонажлардың характерин ашып бериўде, шығарма тилиниң көркемлик дәрежесин арттырыўда тиллик хызмети оғада үлкен.

Қарақалпақ тилинде көркем шығармалар тилинде синонимлердиң қолланылыўы, түрлише мәнилик өзгешеликлерди аңлатыўы мәселелери бир қатар илимпазлардың мийнетлеринде сөз етилди.

Синонимлердиң әсиресе, прозалық шығармаларда стиллик жақтан қолланылыўы, мәнилик түрлериниң билдириўи мәселен, арнаўлы түрде изертлеў объекти болмады. Питкерий қәнигелик жұмысы тил билиминдеги актуал машқалалардың бирине қурылған.

Изертлеўдиң объекти ҳәм предмети:

Питкерий қәнигелик жұмысының тийкарғы изертлеў объекти жазыўшы Т.Қайыпбергенов шығармаларының тили болып, оның предмети шығарма тилиндеги синонимниң мәнилик түрлериниң қолланылыўы болып табылады.

Жұмыстың мақсети ҳәм ўазыйпасы:

Питкерий қәнигелик жұмысының алдына қойған мақсети Т.Қайыпбергенов шығармаларында лексикалық синонимлерди, синонимлер-

дің мәнилик түрлеринің қолланылыўын анықлаў мәселесин ортаға қояды.

Атап айтқанда:

- Жазыўшының прозалық шығармаларында көп мәнилиги тийкарында синонимлердің қолланылыўы;
- Аўыспалы мәнидеги синонимлердің жумсалыўы;
- Араб, парсы, түркий, монгол тилинен өзлескен сөзлердің шығарма тилинде синонимлик хызметте жумсалыўы;
- Диалектлик сөзлердин синонимлер болып келиўин анықлаў;
- Эвфемизмлик мәнидеги синонимлерди табыў.
- Кокофемиз синонимлерди анықлаў;
- Турақлы сөз дизбеклеринің синонимлик қатар дүзип келиўн анықлаў жумысымыздың алдына қойған тийкарғы мақсет хам ўазыйпаларын белгилеп көрсетеди.

Изертлеў методлары хәм ұсыллары:

Питкеріў қәнигелик жумысының изертлеў методлары сыпатында синхронлық бақлаў, салыстырмалы сыпатлама методларынан пайдаланылды.

Изертлеў нәтийжелеринің теориялық хәм әмелий әҳмийети:

Питкеріў қәнигелик жумысы теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе. Себеби Т.Қайыпбергеновтың шығармалары тилинің лексикалық өзгешелигин үйрениўде зәрүрли материал болып есапланады.

Изертлеў жумыстың илимий жаңалығы:

Қарақалпақ тилинде бир қатар илимий теориялық әдебиятларда тилши илимпазлардың айырым мақалаларында лексикалық синонимлер,

көркем шығарма курамында синонимлердің мәнилик түрлериниң қолланылыўы мәселеси бүгинги күнге шекем тил билиминде арнаўлы түрде изертленбеди.

Қәнигелик жумысымызда тиккелей усы мәселелер итибарға алынып, Т.Қайыпбергенов шығармаларында синонимлердің мәнилик түрлериниң қолланылыўы арнаўлы түрде изертленди, лексикалық синонимлер бойынша кеспе қағазлар жыйналды ҳәм бул бойынша лингвистикалық таллаў исленди.

Орынланған мийнеттиң тийкарғы нәтийжелери:

Жазыўшы Т.Қайыпбергенов шығармаларында синонимлер бир неше мәнилик түрлерде келип, синонимлик қатарларды дүзген ҳәм тилдің көркем әдебият стилинде өзине тән қолланылаў өзгешеликлерине ийе.

Жумыстың қурылысы: Жумыстың мазмунында көрсеткенимиздей, қурылысы бойынша кирисиў, I ҳәм II баплардан, жуўмақлаўдан ибарат. Жумыстың соңында пайдаланылған әдебиятлар дизими берилди. Көлеми 50 беттен турады.

Кирисиў

Көркем шығарма тилиниң лексикалық қурамы, грамматикалық қурылысы, синтаксислик тәрепи, стиллик айрықшалықлары бир тутас хәм арнаўлы үрде лингвистикалық көз – қарастан илимий жумысларды алып барыўды талап етеди.

Буларды тиккелей басшылыққа алып, бизиң питкерий қәнигелик жумысымызда қарақалпақ тил билиминдеги актуаль мәселелердиң бири – миллий ана тилимизди жән – жақлама байып, раўажланыўына салмақлы түрде Өзбекстан қаҳарманы, белгили жазыўшы Төлепберген Қайыпбергенов шығармаларының лексикалық өзгешеликлери арнаўлы түрде үйрениўди мақсет етип қойды. Т.Қайыпбергенов шығармалары тилинде синоним, антоним, гөнерген сөзлер, дилектлик сөзлер, басқа тилден кирген өзлестирмелер, аўызеки сөз дизбеклери, көркемлеў қуралларын қолланыўда жазыўшының жеке стили, шеберлиги анық көзге тасланып турды.

Әдетте, көркем шығарманың тили өзиниң көркемлиги, образлылығы, тәсирлилиги менен ажыралып турады. Көркем шығарма қурамында тилдеги дерлик, барлық бирликлер белгили бир стиллик мақсетлерде жумсалып, шығарма тилиниң бай, тәсирли болыўына, оқыўшыға эстетикалық жақтан тәсир көрсетиўине хызмет етеди.

Қарақалпақ тил билиминде көркем шығарманың тилине байланыслы бир қанша мәселелер Е.Бердимуратов, Д.С.Насыров, Х.Хамидов, О.Доспанов, Д.Сайтов, А.Бекбергенов, Ш.Абдиназимов, Б.Юсупова хәм т.б. тәрепинен изертленген.

Тил билиминде Т.Қайыпбергеновтың шығармаларының тиллик өзгешеликлерин изертлеуде—тилимизде улыўма көркем шығармалар тилиниң изертлениўи бойынша бир қатар тың мәселелердиң бар екенлигин көрсетеди. Т.Қайыпбергенов шығармаларында басқа да тил бирликлери менен бирге синонимлердиң мәнилик түрлери шебер қолланылған. Көпшилик илимий әдебиятларда синонимлер мәнилик жақтан, мәнилес сөзлер деп тәрийп бериледи. Синонимлердиң өзгешелиги лексикалық синонимлер бәрқулла түбирлери ҳәр қыйлы сөзлер менен билдириледі.

Синонимлердиң антонимлерге уқсас тәрәпи болса, олар синонимоик тәбиятын ашып бериўи ушын, әлбетте, синонимлик қатарға (ең кем дегенде 3 сөзден ибарат) ийе болыўы, мәнилик салыстырылатуғын бирлигиниң болыўында, синонимлердиң және бир өзгешелиги олар омонимлер сыяқлы бирдей формадағы сөзлерден болмай, ал ҳәр қыйлы сөзлер арқалы мәниси жағынан жақын болады.

Демек, мәнилери бир – бирине жақын болған дус келген сөз синоним бола алмайды. Бул ҳаққында тилши илимпаз М.Қәлендеров төмендегише пикирлерди билдиреди: «Синоним болыўы ушын белгили бир шәрт болыўы керек. Синоним болыўдағы баслы белгилер, бириншиден: синонимлер бир ғана түсиникти аңлатады; екиншиден; бир түрли сөз шақабынан болады; үшіншиден: бир түрли грамматикалық формада

турады; төртіншіден: ой – пикирди баянлаўда оларды бириниң арасына екиншисин аўмастырып қоллана бериўге болады.»¹

Ал, өзбек тил биоиминде А.Абдуазизов синонимлерди «сөзлерди семантикалық белгилерине қарай бир түри деп, бул топардағы сөзлерге бир мәнили сөзлер, көп мәнили сөзлер, омонимлер, омофонлар, омографлар, омоформалар, антонимлер ҳәм синонимлер киретуғынлығын көрсетеди»²

Демек, синоноимлер басқа тил бирликлери сыяқлы лексиколошия тараўында мәнилик белгилерине қарай өзгешеленеди.

Синонимлер, пикиримизше, ҳәр бир адам ушын оғада зәрүрли тил бирлиги. Себеби ҳәр қандай адамның аўызеки ямаса жазба пикир алысыўында синонимлердиң имканияты да, мүмкиншилиги де оғада кең. Ең баслысы адамның оннан қалай, қай дәрежеде пайдалана алыўында.

Демек, ҳәр қандай көркем шығармада да синонимлердиң шебер қолланылыўы сол шығарма доретиўшисиниң, шайыр яки жазыўшының синонимлерди дурыс таңлай алыў, пикирди баянлаўда оны өз орны – орнында қоллана билиў шеберлигине байланысly. Себеби ҳәр қандай адам көбинесе өз тиллик байлығын көркем шығармаларды оқыў арқалы жетилистириледи.

Қарақалпақ тил билиминде әмелий жақтан салмақлы мийнетлердиң ири М.Қәлендеровтың авторлығындағы синонимлер сөзлиги болып

¹ Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, Қарақалпақстан, 1990, 5 – бет.

² Абдуазизов А. Ўзбек тилининг фонологиясы ва морфолошияси. Тошкент, 1992, 122-бет.

есепланады. Бир итибарға ылайық тәрәпи усы сөзлик қурамына жәми 4332 ге шамалас сөз берилип, солардан бир қатарын Т.Қайыпбергенов шығармаларынан алынған мысаллар қурайды.

Синонимлер айырым түсиникти хәр тәрәплеме, эмоциональ – экспрессивлик баяўлар менен сүүретлеп көрсетиў ушын да қолланылады. Сондай – ақ, синонимлер гәпте ямаса көркем шығарма тилинде текст ишинде бурын бир рет қолланылғанлықтан оны екінши мәрте тәкирарлап қолланыў, ой – пикирдиң стиллик жақтан көркемлигин тәмийинлейтуғын болғанлықтан оның басқа синонимлик қатары бериледи.

Базы да синонимлер көркем шығармада диалогларда ямаса қаҳарман хәм персонаж характерин ашып бериўде сөзлерди жумсақ, сыпайы түрде бериў ушын да қолланылады.

Көркем шығарма тилинде синонимлер барлық ўақытларда стиллик жақтан бириниң орнына бири қолланыла бермей, ой – пикирди күшейтип бериў ушын хәм ол оқыўшыға, толық түсиникли болыў мақсетинде бир неше қатар менен биргелки болып қолланылады. Ол өз гезегинде тек текст ишинде синоним болып келсе контекстлик синоним деп те аталады.

Контекстлик синонимлер жеке турғанда өз–ара мәни аңлатпаса да, көркем шығармада мәнилес болып та ушырасады. Синонимлердиң өзгешелиги оларда ең тийкарғы синонимлерди дүзетуғын **доминанта** сөзи яғный тирек сөз де болады. Ал, синонимлик қатар болса, усы тирек сөз тийкарында дүзиледи.

Улыўма түркий тиллерде синонимлер бир қатар илимпазлардың мийнетлеринде үйренилген. Мысалы, өзбек тил билиминде И.Юлдашев хәм Ы.Шарипованың авторлығындағы китапта синонимлер бойынша бир қатар пикирлер билдирилген.³

Өзбек тил билиминде синоним, омоним, антоним хәм паронимлерди, сөзлердиң мәнилик мүнәсибетлерине қарай түрлериниң ишинде қарастырады.

Синонимлер – тилде синонимлердиң көп ушырасыўы бул сөз байлығын көрсететуғын белгили дәлийл. Синоним сөзлерден өнимли пайдалана билиў көркем шығарманың мазмуны, тәсирли шығыўы хәм олардың көркемлигин тәмийинлеўде белгили әҳмийетке ийе.

Тилде бир – бирине оғада уқсас, ҳеш қандай парықланбайтуғын сөзлердиң бир – бирине жақын ислетилиўи де тилди байытады. Мысалы, өзбек тил илиминде тракторшы – тракторист, газета – басылым, бухгалтер – есапшы, тил билими – тил таныў. Сонлықтан бундай сөзлер аз ушырасады. Тил бундай сөзлердиң биринен толық пайдаланып, екиншисинен болса, қолланылыўдан шығарып таслаўға урынады.

Хәр бир синоними бул басқа тиллерден кирген сөзлер. Сонлықтан тилдиң өз имканиятларынан пайдаланып жасалған сөзлер есабынан да байып барады. Мысалы, тәжирийбе – арабша, сынаў – өзбекше, муҳаббат, ылақ – арабша сөз, шәшме – парсыша – тәжикше, булақ – өзбекше.

³ Юлдашев И, Шарипова Ы. Тилшунослик асослари. Тошкент., Иқстисод-молия, 2007, 93–бет.

Синонимлердің өз-ара өзгешеліктері әдеуір дәрежеде болып, олардан тийкарғысы хәр биринің мәнісіндегі өзгешелік белгісі.

Синонимлердің өз-ара өзгешелік белгісі, ең дәслеп, олардың мәнілік көлемінде. Мысалы, өз-ара синоним болған сөзлерден бири белгілі қосымша мәні нәзіклігіне ийе болмауы, басқасында болса, қандай да мәні нәзіклігіне ийе болыуы да мүмкін.

Жууас, мөмин синонимлерінен **жууас** сөзі адамға да, хайуанға да олланыла береді, бірақ мөмин сөзі тек адамға байланысly қолланылады.

Демек, синонимлердің өз – ара өзгешелік белгілерінен бири олардың қосымша мәнілік оттенкіне ийе екенлігі, ямаса ийе емеслігі. Бул өзгешелік усы синонимлік қатардағы сөзлердің қолланылуы шеңбері, қолланылуы орнын да белгілеп береді.

Синонимлер билдиретуғын уақыт, хәрекет, белгі, мұғдар сыяқлы түсиніклер олардың хәр бирінде белгінің дәрежесі хәр қыйлы болыуы мүмкін. Мысалы: **Алдын, илгери, бурын, әййемгі синонимлерінен илгери** сөзінде уақыттың өтиуіне қарап түсинік дәрежесі, алдын, бурын сөзіне қарағанда артығырақ.

Искер, хәрекетшил, ғайратлы, урынғыш, илгир синонимлерінен **ғайратлы** сөзі күшлирек мәніні билдиреді. Сондай– ақ **кәмбағал, нашар** синонимлерінен **нашар** сөзі белгіні күшли мәніде көрсетіп тур. **Күш, қууат, мәдар, дәрман, диңке** синонимлерінен **мәдар, диңке, дәрман** сөзлері тийкарынан **күш – қууаттың** нормал халатынан пәс екенлігін көрсетиуде қолланылады.

Демек, синонимлер билдирген белги дәрежесиндеги хәр қыйлылық хәм усы сөзлердиң мәнисиндеги белгили мәни оттеноклары болып саналады.

Синонимлер гәпте қолланылыў шегарасына карай синонимлик катарды дүзеди. Мысалы:

а) гүз, бет, ажары, бет - әлпети.

б) жүрек, қәлб, кеўил хәм т.б.

Синонимлик катарды дүзиўде хәр қандай стилде қолланылыўы мүмкин болған «нейтраль» сөз тийкар етип алынады.

Синонимия қатарындағы қалған сөзлердиң мәнилес екенлиги усы нейтраль яғный бийтәреп сөзди салыстырыў нәтийжесинде анықланады. Мысалы, **жүз, бет, ажар, бет – әлпет, дийдар** синонимлик сөзлеринде **жүз** сөзи бийтәреп сөз болып, оның қолланылыў шегарасы кең. Ол хәр қандай стильде қоллана береді. **Жүзи таныс, жүзинди жуў, жүзи жағымлы. Жүзиң қурысын.** Бирақ усы **жүз** сөзи менен синонимлес бет, ажар, дийдар сөзлериниң қолланылыў шегарасы оғада шекленген. Яғный тар. Олар хәр қыйлы стиллик бояўларды бериўде хызмет етеди. Бундай сөзлер менен предметке болған унамлы ямаса унамсыз мүнәсибетлерди көрсетиў мүмкин. **Шырайы жағымлы, шырайы ашық** деў мүмкин, бирақ, шырайың қурысын деп айтыў мүмкин емес.

Жазылыўы да, айтылыўы да басқа–басқа улыўмаласқан, бир түсиникти белгилейтуғын, бирақ мәнилик оттеноклары тәрәпинен бир–биринен әдеўир өзгешеленетуғын сөзлер **синонимлер** деп аталады.

1. Қарақалпақ тил билиминде лексикалық

синонимлердің изертлениўи

Синонимлердің мәнилик түрлери көркем шығармалар қурамында көптеп ушырасады. Биз сөз етпекши болған лексикалық синонимлердің мәнилик түрлери мархум жазыўшы, Өзбекстан қаҳарманы Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларында қолланылыў өзгешеликлерин талқылаўға арналған. Синонимлердің мәнилик ҳәм стиллик көплеген изертлеўшилер тәрәпинен сөз етилсе де, бирақ, қарақалпақ тилинде олардың стиллик хызметлерде пайдаланыўы еле усы ўақытқа дейин арнаўлы түрде изертленилмеген. Биз Төлепберген Қайыпбергеновтың шығармаларын талқылағанымызда, оның әсиресе прозалық шығармаларында жазыўшының көркем дәретиўшилик күш пенен бирге тилдің көркемлеў қуралларын да, тил бирликлери соның ишинде синонимлерди орынлы, шебер ҳәм мақсетке муўапық пайдаланыўы көзге түседи.

Жазыўшының дәретиўшилик жолына итибар қаратқанымызда оғада ири романларды жазғанлығын қарақалпақ классик әдебияты менен бирге орыс әдебиятының, Батыс Европа әдебиятының ең жақсы үлгилерине де үйренип, өз шеберлигин жетилистиргенлигиниң гүўасы боламыз.

Ал, бизиңше, ҳәр қандай шеберлик тилди дурыс пайдаланыў менен байланысly. Сонлықтан да Төлепберген Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларында синонимлердің мәнилик түрлериниң қолланылыўын үйрениў оның жазыўшылық шеберлигин үйрениўге де жәрдем береди.

Т.Қайыпбергенов қарақалпақ прозасында бір қатар түрлерди, формаларды, роман, эпопея, нама, қамус хәм тағы басқаларды алып кириўи менен «Қарақалпақ дәстаны» («Маманбий әпсанасы», «Бахытсызлар», «Түсиниксизлер»), «Қарақалпақ қызы», «Қарақалпақтың өз қалпағы менен сырласыўы», «О дүньядағы атама хатлар», «Тәўекелшимен–Қарақалпақпан» хәм т.б. сыяқлы көлемли шағармалары менен бизиң ана тилимиздиң, миллий әдебий тилимиздиң оғада бай екенлигин, имканиятларының бай екенлигин, мол мүмкиншилигин де көрсетип берди.

Қарақалпақ тилинде лексикалық синонимлердиң изертлениўин лексикология тараўы бойынша жазылған бир қатар илимий мийнетлерди, илимий мақалаларда сәўлеленгенлигин көремиз. Мысалы, проф. Е.Бердимуратовтың 1994-жылы лексикология бойынша жәрияланған монографиясында лексикалық синонимлердиң тәбияты, синонимлердиң басқа да түрлери ҳаққында өзгешеленип туратуғын белгилери ҳаққында төмендеги пикирлерди билдиреди: «Қарақалпақ тили лексикалық синонимлерге оғада бай миллий тиллердиң қатарынан орын алады.

Синонимлик кең мүмкиншиликлерден, ондағы нәзик мәни өзгешеликлеринен анық, дәл хәм ықшамлы лексикалық синонимлер орыс тил билиминде де бир қатар илимпазлардың пикирлеринде белгиленгенлигин көремиз. Мысалы: А.Б. Шатыро⁴, О.А. Булаховскийлер⁵

⁴ Шатыро А.Б. Некоторые вопросы теории синонимов // Доклады сообщения института языкознания. А.Н.СССР. 1959. VIII. 75-бет.

⁵ Булаховскийлер О.А. Введеие в языкознание. Часть II, Москва, 1953, 43-45-бетлер.

өз мийнетлерінде лексикалық синонимлердің өзгешеліктерін көркем тил куралларының бири екенлигин атап көрсетеди.

Ал, қазақ тил билиминде Ф.Оразбаева өзинің қазақ тил билиминдеги келбетликлердің синонимикасы бойынша изертлеу жұмысында хәм усы атамдағы монографиясында келбетлик синонимлердің жасалыу жолларын 3 түрли жол менен жасалады деп көрсетеди.

1. Лексикалық фразеологиялық усыл арқалы жасалған синонимлер.

2. Морфологиялық усыл арқалы жасалған синонимлер.

3. Синтаксислик усыл арқалы жасалған синонимлер деп көрсетилип, соның ишинде лексикалық синонимлерди пүткиллей басқаша атама менен яғный «лексикалық – фразеологиялық усыл арқалы жасалған синонимлер»⁶ деп белгилеп көрсетеди.

Лексикалық синонимлердің көркем шығарма курамында көркем тил кураллары хызметинде жумсалыуын өзбек тил билиминде Х.Дониёров, Б.Юлдашев⁷, Р.Кунгуров, Э.Бегматов, Е.Тожиев⁸, Э.Қиличев⁹, Б.Умиркулов¹⁰ мийнетлеринен де көриуимизге болады.

Түркий тиллерде улыўма синонимлердің изертлениу мәселесинде Ш.С.Ханбикованың¹¹ татар тил билиминде, қазақ тил билиминде

⁶ Қазирги қазақ тил билиминде сын есим синонимикасы. Алматы, Мектеп, 1987., 127-бет.

⁷ Дониёров Х., Юлдашев Б. Адабий тил ва бадий стиль. Тошкент. 1988

⁸ Кунгуров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент. 1992.

⁹ Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, 1982.

¹⁰ Умиркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. Тошкент., 1994

¹¹ Ханбикова Ш.С. Синонимы в татарском языке. Автореф. канд. дисс. Казан., 1962.

А.Болғанбаевтың¹², түркмен тил билиминде В.Мискутов¹³ хәм т.б. мийнетлеринде атап көрсетиўге болады.

Лексикалық синонимлердиң лингвистикада да, көркем әдебиятта да көркемлеў қураллары улыўма лексикалық – семантикалық қураллар сыпатында кең пайдаланады. Себеби лексикалық синонимлер изине тән мәнилик – услублық айрықшалықларға ийе.

Лексикалық синонимлердиң прозалық шығармаларда да, поэзияда, драмалық шығармаларда да поэтикалық талапларға сәйкес түринде тәризде шайыр яки жазыўшы, улыўма көркем сөз шебери тәрәпинен услублық жобада дурыс қолланылыўы сүүретленип атырған ўақытты оқыўшыға көркем хәм образлы сыпатта эстетикалық тәсир етиўине лексикалық синонимлердиң өз орынлы – орнында қолланылыўы – дәл оның таңлап алыныўы үлкен әҳмийетке ийе. Қарақалпақ тилинде лексикалық антонимлер ҳаққында тужырымлы пикирлер тилши–илимпаз А.Бекбергенов¹⁴ тәрәпинен де айтылды.

А.Бекбергенов 1993–жылда жәриялаған мақаласында лексикалық синонимлердиң пайда болыў жолларын, қарақалпақ тилинде бир қатар усыллар, жоллар менен билдирилиўин илимий түрде дәлийлlep, системалы тәризде көрсетип берген еди.

¹² Болғанбаев А. Синонимика имен существительного в современном казахском языке. Автореф. канд. дисс. Алма-Ата., 1955.

¹³ Мискутов В. Синонимика ф современном туркменском языке, 1962.

¹⁴ Бекбергенов А. Хәзирги карақалпақ тили. (Лексикология). Нөкис, Билим, 1994, 45-бет.

Улыўма тилдиң раўажланыў барысында жаңа сөзлер пайда болып, сөзлик курамның байыўы сол тилдеги синонимлердиң де өсип, көбейиўине жумсалыў кеңлигине байланыслы болады.

Илимпаз А.Бекбергенов лексикалық синонимлердиң пайда болыў жолларын төмендеги избе – изликте усыңған еди:

1. Түбирлери ҳәр қыйлы сөзлерден болыўы;
2. Синонимлер қатарының алында сөзлердиң көп мәнилилиги де үлкен хызмет атқарады. Бир сөз ҳәр контекстте өзиниң билдиретуғын мәнисине қарай ҳәр қыйлы синонимлик қатарына кириўи мүмкин.
3. Лексикалық синонимлердиң сөз жасаўшы аффикслердиң жәрдемінде де пайда болады.
4. Сөзлердиң аўыспалы мәниде қолланыўын да жаңа синонимлер пайда болады.
5. Синонимлер қатарының өсиўине басқа тиллерден кирген сөзлер де үлкен тәсир етеди.
6. Синоним сөзлерди эвфемизм менен сыпайылап айтқанда пайда болады.
7. Сөз дизбеклери де айырым сөзлердиң менен өз – ара синоним болыўы мүмкин.
8. Әдебий тилдеги сөзлер менен диалектлик сөзлер өз – ара синоним болады.»¹⁵ деп көрсеткен еди.

¹⁵ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде лексикалық синонимлердиң пайда болыў жоллары.// Өз РИАКҚб Хабаршысы. Нөкис, 1963, 32, 84-91-бетлер.

Ал, илимпазлар Қ. Пирниязов хәм А. Пирниязовалар қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлерди 5 топарға бөлип қарастырады:

1. Өз тилимиздеги сөзлердиң көп мәнилилиги де тийкарында пайда болады.
2. Диалектлик сөзлердиң әдебий тилимиздиң сөзлер менен мәнилес болып келиўиниң нәтийжесинде;
3. . Тиллерге басқа халықлардың сөзлери кириўи менен;
4. Айырым фразеологиялық сөз дизбеклери тийкарында синонимлер пайда болады.»¹⁶ деп көрсеткен еди.

Демек, лексикалық синонимлердиң тәбиятына итибар қаратсақ, синоним сөзлердиң мәнилери бир – бирине жақын болыўы нәтийжесинде бир мәниге биригетуғын сөзлер өз – ара белгили бир топарда келтирип шығарады. Бул тәрэпинен лексикалық синонимлер тилдеги бир семантикалық топарға киретуғын сөзлерге мазмуны, қурылысы бойынша жақын деп жуўмақ шығарыўға болады.

Ал, проф. Е. Бердимуратов улыўма қарақалпақ тилиндеги синонимлерди лексикалық синоним, грамматикалық синоним хәм контекстлик синонимлер деп топарларға ажыратады.¹⁷

Көркем шығармалар тилинде көркемлеў куралларының бири сыпатында синонимлердиң қолланылыў мәселелери бойынша: Б.Юсупова-

¹⁶ Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилиниң лексикасы. Нөкис, 2004, 18-бет.

¹⁷ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тили. (Лексикология). Нөкис, Билим, 1994, 51 –бет.

ның «И.Юсупов қосықларында синоним келбетликлердің стиллик қолланылыұы» деген мақаласында лексикалық синонимлер олардың көркемлеу қуралы сыпатында хызметі хақында төмендегі пикирлерді билдиреди: «Синонимлер тилдің, сөйлеудің, сондай – ақ көркем шығарма тилинің сулыұлығын, тәсирлилигин, образлылығын, байлығын тәмийин ететуғын айрықша қурал болып есапланады. Синонимлер мәнилери бир – бирине қаншелли жақын болғаны менен де олардың арасында нәзик стиллик айырмашылықлар болады. Сонлықтан олардың қолланылыұ өриси де бирдей емес.»¹⁸

Сондай – ақ Б.Юсупова «Көркем сүүретлеуде келбетликлердің стиллик қолланылыұы» (И.Юсупов шығармалары материалларында) (Нөкис, 2001) деп аталған кандидатлық диссертациясында да И.Юсупов шығармаларында келбетликлердің де көркемлеу қуралы сыпатында, әсиресе, стиллик қолланылыұындағы өзгешеликли белгилерин дәлийллеп көрсетеди.

Ал, Н.Турабаева өзинің илимий изертлеу жұмысында ҳам илимий мақалаларында лексикалық синонимлердің бир түри өзбекше өзлестирмелердің синонимлик хызметте келиұин, оның қәлиплесиұ себеплерин төмендегіше көрсетеди: «өзбек хәм қарақалпақ тил байланысларының соңғы дәұирлерге келип, тез пәт пенен раұажланыұы қарақалпақ тили сөзлик қурамында жаңа синонимлер, синонимлик сыңарлар менен байытты. Олардың көпшилиги қарақалпақ тилиндегі сөзлердің көп

¹⁸ Юсупова Б. Ибрайым Юсупов қосықларында синоним келбетликлердің стиллик қолланылыұы. // Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, Билим, 1994, 79-бет.

мәнилиги, қосымталар қосылыў жолы, диалектик сөзлер, фразеологиялық сөз дизбеклери және эвфемизмлер ҳам какофемизмлер есабынан дөреген синонимлер қатарында өзлестирме сөзлер болған синонимлер сыпатында сөзлик қурамға көплек келип кирип, оны раўажландырыўдың әхмийетли бир дерегине айланып отыр.»¹⁹

Бул мақалада өзбекше өзлестирмелердің қарақалпақ тилиндеги сөзлер менен мәнилик, стиллик қолланылыўы бойынша ажыратылатуғын топарларына қатнасы жағынан ҳәр қыйлы екенлигин мысаллар менен көрсетеди.

Ҳақыйқатында да, синонимлер қолланылыўы бойынша әсиресе, көркем шығармалар тилиндеги белгили стиллик өзгешеликлерине ийе.

Лексикалық синонимлер де аўыз еки сөйлеў стилине ямаса жазба стилге де тән болып, белгили түрине бейимлесип келеди.

Лексикалық синонимлер синонимлик қатарда ҳәр бири белгили дәрежеде мәнилес болғаны менен, қатардағы бирикпелердің ҳәр бир өз алдына өзгешеликлерине ийе. Себеби олар барқулла сөйлеўде, пикир алысыўда, көркем шығарма тилинде бириниң орнына екиншиси толық түрде қолланылып кете алмайды. Сонлықтан көркем шығармада синонимлер қолланылғанда олардың эмоционаллық экспрессивлик, тәсиршеңлик тәреплери жазыўшы тәрәпинен итибарға алынады.

¹⁹ Турабаева Н. Өзбекше өзлестирмелер синонимлик қатардағы жаңа сөзлер сыпатында. // Өзбекстан ҳаял-қызларының илим – техниканың раўажланыўында тутқан орны. Нөкис, Билим, 2005, 29-бет.

2. Лексикалық синонимлердің көркемлеу құраллары

Тил билиминде лексикалық синонимлерди топарларға ажыратыўда оларда мәнилик, услублық ҳәм қоланылыў өзгешеликлери есапқа алынып киятыр.

Мысалы, өзбек тил билиминде Ф.Камал²⁰ лексикалық синонимлерди: 1 – контекстлик; 2 – тематикалық; 3 – ҳақыйқат синонимлер деп бөлсе, ал, қазақ тил билиминде А.Болғанбаев²¹ 1 – турақлы; 2 – шәртли ямаса контекстлик синонимлер деп 2 топарға бөлип қарастырады.

Ал, проф.Е.Бердимуратов лексикалық синонимлерди турақлы яки шәртли (контекстлик) синонимлер деп қарастырып, турақлы синонимлер ҳаққында «гейпара сөзлер мәнилик жақтан қәлеген жағдайда бири екиншисинен синонимлик сыңары болып келе береді, жеке турғанда да, контекст ишинде де олардың синонимлик қатнасы айқын сезилип турады. Ал, контекстлик синонимлер ҳаққында жеке турғанда туўра мәнилері менен бир синонимлик қатарды қурай алмайды» деп көрсетеди²²

Ал, стилистика көз –қарасынан бир қатар синонимлер я аўызеки сөйлеу тилине, я жазба турақлы услубқа тән болады. Ал, көркем шығармада болса оның қолланылыў имканияты оғада кең.

²⁰ Камалов Ф. Хозирги узбек тили. Тошкент, 1957, 79-бет.

²¹ Болғанбаев А. Синонимика имен существительного в современном казахском языке. АҚД, Алма-Ата., 1955.

²² Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тили. (Лексикология). Нөкис, Билим, 1994, 51-бет.

Лексикалық синонимлерди көркем әдебиятта көркемлеу қуралы сыпатында қолланылыуы хақында А. Бекбергеновтың²³ бир қатар илимий мақалаларын хәм монографиясын²⁴ атап өтиўимизге болады. Мысалы: О.Ембергенованың дәстанлар тилиндеги лексикалық синонимлер хақындағы илимий мақаласында да дәстан тилинде синонимлердиң мәнилик түрлериниң билдирилиўи бойынша бир қатар пикир хәм усыныслар билдирилген.²⁵

Сондай – ақ көркем шығарма тилинде синонимлердиң қолланылыуы бойынша Б.Юсупова бир қанша илимий мақалаларын, илимий изертлеу жумысын, авторлардың биргеликте шығарған Д.С.Насыров, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Д.Сайтовлардың жәриялаған «Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили» деген изертлеу жумысында лексика бөлиминде Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм А.Муўсаев шығармаларында синонимлердиң қолланылыуы бойынша да анализ ислеген.

Синонимлер, әсиресе лексикалық синонимлер көркем шығарма тилинде қахарман хәм персонаждың ой – сезимлерин тәсирли жеткерилиўи,

²³ Бекбергенов А. Стиоистикалық фигуралар.// Нөкис университети, 1981, 21-октябр; Тилдиң көркемлеу қураллары // Нөкис университети, 1989, 27-январь.

²⁴ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, Билим, 1990.

²⁵ Ембергенова О. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы тилиндеги лексикалық синонимлер// ӨзР ИА ҚҚб Хабаршысы, 1996, №3, 143–146–бетлер; Қахарманлық дәстанларда фпазеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнаслар // Әмиўдәрәя, 1997, №7-8, 96–98–бетлер.

Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 115 –бет.

сөз ойыны ретінде қолланылып, сөзлерді стилік тәкирарланбауын тәмийинлейди.

Улыўма лексикалық синонимлер, оның мәнилик түрлери лингвистикада да әдебияттаныў илиминде де көркемлеў қуралларының бири сыпатында өнимли қолланылады.

I Бап. Т.Қайыпбергенов шығармаларында синонимнің мәнилик түрлерінің қолланылыуы

Хәр қандай көркем шығарманың тили – ол тәрәпинен көркемлеу куралларының өз орнында шебер қолланылыуы менен байланыслы. Белгили жазыушы, қарақалпақ прозасының байтереги деп есапланған, мархум Т.Қайыпбергеновтың шығармаларында да синонимлер мәнилик түрлери бойынша бир неше топарларға бөлинип, өзине тән стиллик өзгешеликлер менен қолланған. Бул ҳаққында илимпаз А.Бекбергенов: «Синоним дегенде –олардың мәнилик жақынлығын ғана түсиниуимиз керек. Өйткени сөзлер жеке турып синонимлик қасийетке ийе болған менен оларды айырым контекстлерде орын алмастырыуға болмайды»²⁶ Т.Қайыпбергенов шығармаларында миллий ана тилимиздең рәңбәрең байлығын, кең имканиятын, мол тиллик хорын көрсететуғын бирликлер, соның ишинде синонимлердиң мәнилик түрлеринен көпмәнилик тийкарында, аўыспалы мәни билдиретуғын синонимлер,тилимизде басқа тиллерден кирген сөзлердиң яғный өзлестирмелердиң синонимоик хызметте келиуин, диалектлик синонимлерди, эвфемизм хәм какофемизмлик сыпаттағы, турақлы сөз дизбеклериниң де өз–ара синонимлик хызметлерде жумсалғанлығын ушыратамыз.

Көркем шығармада биргелки сөзлер көп қолланылған жағдайда оның көркемлигин хәм қунын бузып жибереди, әсиресе, прозалық шығармаларда

²⁶ Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 115 – бет.

синонимлер мәнилик түрлері пикирді жанландырыў, нығайтыў ушын қолланылады.

Синонимлердің қаҳарманлардың ҳәрекетлерин көркем тил арқалы тәрийплеў бағдарында да атқаратуғын хызмети үлкен.

1.1. Көп мәнилик тийкарындағы синонимлер

Синоним қатарының өсиуінде сөзлердің көп мәнилиги де үлкен хызмет атқарады. Себеби бір сөз хәр контексте өзіннің билдиретуғын мәнисине қарай хәр қыйлы синонимлик қатарға кириў мүмкин. Т.Қайыпбергенов шығармаларында көп мәнилик тийкарында сөзлердің өз – ара синонимлик қатар дүзе алыўын төмендеги мысаллар арқалы көриўимизге болады. Мысалы: Ғарры бир нәхән, тайнапыр, гиддиман теректиң саясына барып отырды. (Қарақалпақнама, 38-бет.)

Бул қатарда үш синоним бир жерде қолланылған. Бунда автор өзи сүүретлеп атырған предметти хәдден зыят үлкейтип көрсетпекши болғанлығын аңлаймыз. Бул синонимлик қатардағы нәхән сөзи мәниси бойынша үлкен сөзин доминанта сыпатында қабыллап, гиддиман, тайнапыр сөзлери менен синонимлик қатарды дүзеди. Бунда жазыўшы тәбият көринисин қаҳарман руўхына сәйкес келтириў ушын тайнапыр, гиддиман синонимлерин де қатар қолланған.

Абстракт атлық сөзлер демәнилик жақтан көп мәнилик сөзлер қатарын дүзип синонимлик хызметте жумсалады. Мысалы: Қасаң байталдай қуянқы, бұзық, жесир қумардың ҳарамзадасы Ерназар қолдаўлы басшы болып, бәршениң мазасын алып атыр. (Түсиниксизлер, 36-бет.)

Мысалдағы қуянқы, бұзық синонимлеринде унамсыз баҳа сема болып, бул Ерназардың өз душпанлары тилинен тәрийплениўи.

Айырым атлықлар «Түсиниксизлер» романында жуп атлық түринде келип те, мәнилес яғный синоним хызметин атқарып келеди. Мысалы:

Ол бир жыл даўамында сайыл – қәлендер кийиминде ел аралап, жергиликли халықтың қал жағдайын, әсиресе, **көз–қарасын, иши–тысын, келешекте өзине бийноқыасын**, аўыл хәм урыў басшыларының бир – бирине қарым – қатнасын үйренип шықты. (Түсиниксизлер, 20-бет.)

Абстракт атлықлар кишигирим текст, бир тутас гәп ишинде де шығармада синоним болыпкелген. Мысалы: Асқарбай **әңгимеге** араласпағаны менен сөйлегенлердің гәплеринен исеним тутқасын көрген сыяқлы қоразланып отырыпты. **Гәплери** мақуланған сайын кеўли өсип, хәтте бас үәзирдің барлығын умытқысы келетуғын ахун үлкен басын сәл қыймылдатып сөйледі. (Түсиниксизлер, 32-бет.) Бул бир қурамдағы **әңгиме** сөзи еки мәрте қолланғанда ол стиллик жақтан надурис болар еди хәм Асқарбайдың характеритәсирлитүрде берилмес еди.

Әдетте, **жаў, душпан, қас** сөзлери көп мәнилик тийкарында өзара синонимлер болатуғынлығы М.Қәлендеровтың авторлығындағы сөзликте де көрсетиледи.²⁷ Мысалы: Өзимиздің қалалардан-әм**жаў** болар ма? (225-бет, Түсиниксизлер)

- Уллы ханымыз, мениң халқым, душпаныма болысқан достым - әм **душпаным** дейди. (34-бет, Түсиниксизлер)

Шығарма тилинде әдебий тил бирликлериниң аўызеки сөйлеў тилиндеги сөзлер менен де көп мәнилик тийкарында синонимлик қатарды дүзеди.

²⁷ Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, Қарақалпақстан, 1990, 42 – бет

Мысалы: Келеси мейлисти бизикинде өткериўиңизди тилеймен.
(Түсиниксизлер, 13-бет.)

Егер тазадан қосылыўшылар болса, зыяпат ўақтында аға бийге жолығып арзын айтады. (Бахытсызлар, 14-бет.)

Бунда «мейлис» сөзи тийкарынан аўызеки сөйлеў тилинде ушырасып, зыяпат, отырыспақ, гештек өзлери менен мәнилес болып келеди. Бул мейлис, зыяпат синонимлерин шығармада стиллик кркемлик мақсетлерде роман тилиниң тәсирлилигин арттырыў ушын «бәзим» сөзи де қолланған.

Мысалы: Мийманлар бир – бири менен танысып жаңа бәзим басланған гезде есиктен бир адам гөне қара қалпағын қолтығына қысып кирип келди. (Қарақалпақнама, 93-бет.)

1.2. Аўыспалы мәнидеги синонимлер

Тийкарынан сөзлердин аўыспалы мәниде қоланылыўынан да жаңа синонимлер пайда болады. Бул ҳаққында илимпаз А.Бекбергенов томендеги пикирлерди билдиреди:

«Ақ алтын – пахта, көбик – мылжың, түлки адам – хийлекер адам, сум адам хәм т.б.»²⁸ Т.Қайыпбергенов шығармаларында да аўыспалы мәнидеги сөзлер өз-ара мәнилик жақтан жақын болып келиўи ушырасады. Мысалы: Байдың қабағы үйилген менен жыйналғанларга сыр бермеў мақсетинде күлди. (Қарақалпақ қызы, 7-бет.)

Турымбет сәл ашыўланса болды, Жумагүлдин «Айтбай менен сөйлескенин» ортаға салып, оның ҳақлығына гүман туўдырады. (145-бет, Қарақалпақ қызы.)

Мысалда қабағы үйилиў аўыспалы мәниде ашыўланыў туўра мәнидеги сөзлер болып, өз – ара синонимлик қатар дүзеди. Сондай-ақ «Қарақалпақ қызы» романы тилинде ашыўланыў туўра мәнидеги сөз бенен, «түси сўўыўы» аўыспалы мәнили сөзди де мәнилес сөзлер болып келеди. Мысалы: Атажан байдың ғаррылығын билдир-мейтуғын жас жигитлер көп,—десе түси сўўыды. (Қарақалпақ қызы, 278-бет.)

Мысалы: Хаялы оған қарағанда жүйрик екен, араны әдеўир ашыпты. (Қарақалпақ қызы, 251-бет.)

Өзи шаққан хәм бир сөзли. (265-бет, Қарақалпақ қызы)

²⁸ Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер// Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 121-бет.

Әдетте, жүйрик сөзі хайуанлардың жууырғышлығық белгисине, анығырақ айтқанда, атлардың хәрекет белгисине байланысly қолланылса, бул жерде аўыспалы мәниде жүйрик хаял түринде қолланылып, **шаққан** сөзі туўра мәниде қолланылып, мәнилес сөзлер болып дизбеклескен.

Көркем шығарма тилинде айырым сөзлер тәкиарланып келип те аўыспалы мәниде синонимлик хызметте жумсалған. Мысалы: Бийби шыны менен еңк–еңк күлип еди, ийниндеги қабағының аўырлығынан маңлайынан тамшы – тамшы тер сытылды. (Қарақалпақ қызы, 243-бет.)

Ай, соқыр қудай... мурнының ушынан моншақ–моншақ тер шығады. (Қарақалпақ қызы, 432-бет.) Әдетте, **тер** тамшы түринде болатуғынлығы белгили болса, екинши мысалда тердің көриниси предметке, **моншаққа** уқаслығы яғный метафора арқалы аўыспалы берилиўи менен қахарманның халаты, ашыўланғандағы көринисин бериў ушын жазыўшы тәрeпинен оғада үлкен шеберлик пенен жумсалғанын аңлаймыз. Ал, тердің тамшы – тамшы түринде болыўы бул туўра мәнидеги сөз. Т.Қайыпбергенов әсиресе, «Қарақалпақнама» роман–әссесинде сөзлерди астарлы, даналық, менменлик пенен пикирде бериў ушын аўыспалы мәнили хәм туўра мәнили сөзлерди өз–ара салыстырыў арқалы синонимлер сыпатында қолланғанлығын көремиз. Мысалы: Адамзат ушын еки қуяш бар; бириншиси тәбийий қуяш–күн, екиншиси руўхый қуяш – китап.

Мысалда **қуяш** хәм **күн** сөзлери өз – ара атлық сөзлерден болған лексикалық синонимлер болса да, контекстте тәбийий қуяштын бул **күн** екенлиги, руўхый қуяштын **китап** екенлигин оқыашы аңсат аңлайды.

1.3. Өзлестирмелердің синонимлік хызметте келиуі

Синоним қатарының өсиуіне басқа тиллерден кирген сөзлер де үлкен тәсир етеди. Бир тилден екинши тилге өткен сөз сол тилдің өз сөзине айланып, оны байытып барады. Бул ҳаққында Н.А.Баскаков «рус, араб, парсы сөзлери тилимиздің өз сөзине айланып баратуғынлығын» айрықша атап көрсеткен еди.²⁹ Бундай басқа тиллик өзлестирмелер де карақалпақ тилиндеги сөзлер менен өз-ара синоним бола алады. Айрықша дыққатқа ылайық тәрепи Т. Қайыпбергенонның көпшилик шығармалары карақалпақ халқының тарийхы, мәденияты, миллий өзгешелик белгилерин сәўлелендиргенликтен, шығармалары тилиндеги сөзлер араб, парсы, тиллик сөзлердің өз түпкиликли сөзлеримиз бенен синоним болып келиуин ушыратамыз. Мысалы: - Муғаллим келди, күтә сыпайы кийинген, сулыў жигит екен. (Қарақалпақ қызы, 230-бет.)

- Мен оқытыўшыман, сен кимсең? – деди. – Атым Төлепберген, фамилиям Қайыпбергенон! – дедим. (Қарақалпақнама, 149-бет.)

Мысалдағы муғаллим сөзи араб, парсы тилинен өзлескен сөз болып, ал, оқытыўшы карақалпақ тилинде сөз жасаўшы аффиксли сөз.

Бундай мысалларда араб тиллик сөз қолланылған төмендеги мысалларда да ушыратамыз.

– Қонақ күтиўди, қонақ болыў қандай аўырырак! (15-бет, Қарақалпақнама.)

²⁹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. IV Лексика. Москва, 1962, 76-81-бетлер.

– Сулайман патша үшінші қызыникинде мийман болыпты. (128-бет, Қарақалпақнама.)

Мысалларда қонақ хәм мийман сөзлериниң қонақ қарақалпақ тилиндеги түпкиликли сөз болса, мийман парсы тилинен өзлескен сөз болып, өз –ара мәнилес болып келип, өзлестирме сөз хәм түпкиликли сөз имиздиң с иноним хызметинде жумсалғанын көремиз.

Парсы тиллик өзлестирмелердиң де өз тиллик сөзлеримиз бенен синонимлер болып келиуи ушырасады. Мысалы: Ол үйге барыўға сылтаў таппай жүрген адамға бул оңай түсти. (Қарақалпақ қызы, 145-бет.)

Ерине қарсылық көрсетиўди бәне таппай, Сәнемнен қалай етип дық аларын билмей жүрген бәйбишеге бул бир үлкен сылтаў болды. (Қарақалпақ қызы, 59-бет.)

Сылтаў сөзи қарақалпақ тилиндеги түпкиликли сөз болса, бәне сөзи парсы тилинде себеби деген мәнини билдиреди.³⁰

Көркем шығарма өзлестирмелер арқалы синонимлик хызметте келген сөзлер контекстлик синоним ўазыйпасында атқарады. Мысалы: Жаслайынан сырласы да, муңласы да сол. (Қарақалпақ қызы, 240-бет.)

«Сыр» сөзи тийкарынан араб тилинде «жасырын нәрселер» деген мәнини аңлатып, ал, гәпте сырлас сөзи муңлас сөзи менен контекстлик синоним сөзлер хызметинде жумсалған.

³⁰ Бекбаўлиев О, Мәмбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. Нөкис, Билим, 1992, 16-бет.

Атлық сөз шақабынан болған араб тилинен өзлескен сөзлер турақлы сөз құрамында келип те синоним болады.

Мысалы: Жигит белбеўиниң сыртынан буўған жип сыяқлы есилген ақ белбеўиниң қос пөпегин қапталына жиберип, Ивановаға күле бир қарап, минберди айланған жыйынға **нәзер таслады**. (Қарақалпақ қызы, 220-бет.)

Иванова қапталдан көтерилген шаўқымға түсинбеди, бирак хәммениң кеўлин аўдарған тәрепке **көз таслап**, қасындағы жигитке бир нәрсе деп еди... (Қарақалпақ қызы, 220-бет.)

Нәзер сөзи араб тиллик сөз, мәниси бойынша көриў, нәзер салыў, бетпе – бет болыў сыяқлы усылларды аңлатады. **Нәзер таслаў** – **көз таслаў** дизбеклери әдебий тилдеги қараў, көриў сөзи менен мәнилес.

Түпкиликли сөзлеримиз жуп сөз түринде, ал, арабша парсыша жеке формадағы сөз өз – ара синоним болады.

Мысалы: Өне, инине кирип шыққан қумырсқадай **быған – жыған** адам. (Қарақалпақ қызы. 85 –бет)

Қара шор адам үйилип тур. (Қарақалпақ қызы, 187 –бет)

Мысалда **быған – жыған** сөзи де, **қара шор** сөзи де көп, оғада көп адам деген түсиникти билдирсе, ал, қара сөзи араб – парсы тиллик сөз болып, тийкарғы мәниси бойынша «әпиўайы адам», дегенди аңлатады.

Маңлай – пешана сөзлери де өзлестирме сөз хәм түпкиликли сөзлер болып, өз–ара синонимлик қатарды дүзеди. Мысалы: Ыаз деген ҳаял

– қыздың маңлайын жети қарыс аштыратуғын нәрсе қусайды. (Қарақалпақ қызы, 190 –бет)

- Не болса да пешананнан көрсең. (Қарақалпақнама, 85-бет.)

Бенде – адам сөзлери де өз – ара өзлестирме хәм түпкиликли сөз түринде синонимлик болады. Мысал: «Алла өз бендесин қараңғылықтан сақлағай дейтуғын еди кемпир апам хәр күни уқыға жатар алдында. (Қарақалпақнама, 20-бет.)

Адамды жеккелик аздырады, тоздырады, -дейди даналар. (Қарақалпақнама, 20-бет.)

Бенде сөзи парсы тилинде «қул, қолға түскен, ықтыярсыз адам, тутқын» мәнисин билдирип, хәзирги ўақыта тилимизде булл өз парсы тилиндеги аңлататуғын дәслепки мәнисинен пүткиллей қашық, яғный адам мәнисинде жумсалып, бир тутас текстте қайталаўға жол қоймаў, хәм пикирдиң тәсиршеңлигин еле де жетилистирийў мақсетинде қолланған.

Көбинесе көркем шығарма тилинде атлық сөз шақабынан болған өзлестирмелердиң синоним болып келиўин ушыратамыз. Мысалы: Ыатаны бардың мәңгилик тиреги бар – оған хештеңе қорқынышлы емес. (Қарақалпақнама, 8-бет.)

... Усылайынша бизиң халықтың аты қудай тәрeпинен қулағына үш рет бақырып айтылмағанысебеппи әлемге нәмәлимқалған. (Қарақалпақ-нама, 10-бет.)

... Атымызды әлле қандай континенте жолаушылардың дизиминиң изине тиркеп жиберген шығар деген ой менен оны өзлери излеп елдерден еллерге гезди. (Қарақалпақнама, 10-бет.)

Бул мысаллардың қурамындағы ел деген түпкиликли сөзимиз халық (арабша) 1.жаратыў; 2.барлық; 3.адамлар деген мәнидеги сөз хәм Ыатан (араб тиллик) өскен ел, журт, Ыатан анна, Ыатан деген түсиниклерди билдирип мәнилик жақтан өз – ара жақын. Бирақ бул сөзлер мәнилес болса да, шығарма тилинде жазыўшы ҳәр бирине стиллик эмоционаллық ўазыйпалар жүклеп, анық, дәл өз орнында қоллана билген.

Демек, Т.Қайыпбергенов шығармаларында көбинесе араб, парсы тиллик өзлестирмелердиң ана тилимиздеги түпкилиги сөзлер менен мәнилес болып келиў белгили стиллик мақсетлерге қаратылған.

1.4. Диалектлик синонимлер

Әдебий тилдеги сөзлер менен диалектлик хәм сөйлесимлик сөзлер де өз– ара синоним болады. Бул хаққында О.Доспанов өз илимий изертлеўлеринде синоним сөзин де теңдей қолланылады.³¹ Т.Қайыпбергенов арқа диалект (Нөкис район) ўәкили болғанлықтан оның шығармаларының тилинде де белгили дәрежеде диалектлик сөзлерди ушыратамыз. Мысалы: Хә, солай, дәйексиз бир нәрсе болса керек. (Қайыпбергенов Т. Бахытсызлар, 74-бет.)

Бул бойынша Д.С.Насыров, О.Доспановтың авторлығындағы ҚТДС да (199-бет) дәйексиз– бул **тийкарсыз, дәлийлсиз** деген мәнини билдиреди деп түсиник бериледи. Мысалдағы дәйек сөзи кубла диалектте хәм әдебий тилде дерлик өнимли ушыраспайды. Ал, Т.Қайыпбергенов шығармаларында усы сыяқлы даилектлик сөзлердиң берилиўи бул ўақыялардың қайсы аймақта екенлигин көрсетиў менен бирге жазыўшының да қайсы диалекттиң ўәкили екенлигин де бидиреди. Мысалы: Бирақ, неге екени белгисиз, сол қыз көкирегине ғүлғұла салып кеткен тәризленеди. (Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ қызы, 121-бет.)

Ғүлғұла сөзине ҚТДС те (96-бет) «дәрт, әрман деп түсиник берилсе де, бизиңше, бул сөз жумбақ сөзи менен синоним болады. Мысалы: Солайынша, әдебият муғаллиминиң көп әдебиятты билгишлиги, я шайырлығы бизлерге жумбақ болып қала берди. (Қарақалпақнама, 202-бет.)

³¹ Насыров О.С., Доспанов О. Қарақалпақ диалектологиясы. Нөкис, Билим, 1995. Доспанов О. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. Нөкис, Қарақалпақстан, 2009, 37-бет.

Т. Қайыпбергенов шығармасында **ғұлғұлалы кеўил** сөзі де арқа диалекте **«қапа, уўайымлы кеўил»** мәнилерін аңлатады.

Мысалы: Айдостың **ғұлғұлалы кеўли** бираз жубаныш таўып: «жана ақыл кеди», - деди ишинен. (Бахытсызлар, 32-бет.)

Ал, оны табыў маған уллы уўайым. (Қарақалпақнама, 35-бет.)

Мысалда **ғұлғұлалы кеўил** -арқа диалектик сөз, көркем шығарма тилинде өз –ара мәнилес сөзлер болып келеді.

Арқа диалектлик сөзлерден **Ғыйықта бас** сөзі - мәниси бойынша **бир нәрсеге таласыў, урысыў, айтысыў** сыяқлы мәнилерде қолланылады. (ҚТДС, 197-бет)

Мысалы: Наўадағы суўға таласқан баспақлардай бирин – бири ийтерисип, бир қысым тары ушын **ғыйықта бас** болып атырған масақшыларға қызыға қарап турып, шабарманға бет бурды. (Бахытсызлар, 180-бет)

Мысалда **ғыйықта бас** хәм **таласыў** сөзлери бир гәп қурамында келип, өз-ара синоним болып, **ғыйықта бас** сөзі **адамлардың өз – ара таласқан хәрекетлериниң эмоционаллық характерин** ашып бериў ушын белгили стиллик мақсетте қолланған.

Көбинесе көркем шығармаларда атаўыш сөз шақапларынан болған диалектлик синонимлер қолланылады.

Ғәррем сөзі арқа диалекте өнимли қолланылып, Т.Қайыпбергенов шығармаларында төмендеги мысалларда ушырасады. Мысалы: Ҳақ кеўли

ғәрремге айналған келиншектің көзлеринен еки тамшы жас шықты.

(Бахытсызлар, 34-бет)

Ғәррем сөзі арқа диалекте «гүман, исенимсизлик» деген мәнилерди билдирип, көркем шығарма тилинде төмендеги мысалменен синоним болады. Мысалы: Бир—биримиздің өтиригимизден **гүманлансақ** көзлеримизге қараймыз. (Қарақалпақнама, 80-бет.)

Демек, **ғәррем** диалектликсөз, әдебийтилдеги гүманланыў, қәўиплениў улыўма исенимсизлик сыяқлы сөзлер менен диалектлик қатар дүзе алады.

1.5. Эвфемизм хэм кокофемизм синонимлер

Эвфемизм сөзлер тилде сөзлерди сыпайылап айтыў болса, кокофемизм болса, қандай да бир зат яки қубылысқа жағымсыз баға береді, сол зат ямаса қубылыстың атамасы жағымсыз мәни бояўына ийе сөзлер менен де алмастырылып та қолланылады,³² - деп көрсетеди Е.Бердимуратов.

Төмендеги мысалларда эвфемизмлер әдебий тилдеги сөзлер менен өз – ара мәнилес болып келеді. Мысалы: Рабийби Хожаназардан соң да **көз жарды**. (Түсиниксизлер, 13-бет.)

Усы күни үйинде ул перзент **туўышты**. (Қарақалпақнама, 19-бет.)

Мысалда **көз жарыў** хәм **туўыў** өз – ара мәнилес, олардан **көз жарыў** дизбеги сыпайы түрде айтылып, эвфемизмлик мәниде.

Мысалы: Қайтама биразлар күшли қоллары төтепки бере алмай, гүрес майданында **жан тәслим етти**. (Бахытсызлар, 82-бет.)

Атаң менен анаң хәтте **өлимде** де өзлерине биринши жол сорайтуғынын хасла умытпа! (Қарақалпақнама, 58-бет).

Мысалларда **жан тәслим етиў**, **өлиў** сөзлери әдебий тилде қаза табыў, қурбан болыў, көз жумыў сыяқлы сөзлер менен мәнилес болып, ал көркем шығарма тилинде жан тәслим етиў – эвфемизмлик мәниде болса, өлиў, қум қабыў – кокофемизмлик мәнидеги сөз.

Сондай-ақ шығарма тилинде кокофемизм сөзлер де өз-ара синоним сөзлер болып келеді.

³² Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тили. (Лексикология). Нөкис, Билим, 1994, 51 –бет.

Мысалы: Оның үстине арадан бир ай өтпей-ақ және сүм хабар тарқады. (Қарақалпақ қызы, 307-бет).

Жумагүлдің изинен келгенинің мәнісі – аўылларда жер-суў реформасын өткеріўге кеткенлердің биразы жөнінде жаман хабар келди. (Қарақалпақ қызы, 459-бет).

Әдетте сүм хабар - жаман хабар өлим, қаза табыўды билдирсе бул еки мысалда да оқыўшы ўақыядан күшли эмоцияны пайда етиўде көркемлик мақсетлерде кокофемизм синоним жумсалған.

Мысалы: Өмирдеги ең қәўипли кесел - ашкөзлик кесели. (Қарақалпақнама, 96-бет).

Оның үйинде бир нәписқай пышығы бар еди. (Қарақалпақнама, 212-бет).

Мысаллардағы итибарға алынған ашкөзлик, нәписқай сөзлериниң екеўи де оқыўшыға қаҳарманға қарата жағымсыз эмоцияны пайда етиў ушын кокофемизм синоним хызметинде жумсалған.

Демек, шығарма тилинде кокофемизм ҳәм эвфемизм синонимлер белгили стиллик мақсетлерде жумсалады, шығарма тилин және де өткирлестиреди.

1.6.Турақлы сөз дизбеклериниң синонимлик қатар дүзиўи

Тилимизде турақлы сөз дизбеклери де өз-ара мәнилик жақтан жақын болып та қолланылады. Себеби фразеологизмлерде эмоция, экспрессивлик мәни жай, әпиўайы дизбеклерге қарағанда басымырақ болыўы менен өзгешеленеди. Лексиколог илимпазлар Қ.Пирниязов хәм А. Пирниязовалар турақлы сөз дизбеклериниң синонимлик қатар дүзип келиўинде еки түрли усылды атап көрсетеди.

1.Айырым фразеологиялық сөз дизбеклериниң тийкарында да синонимлер пайда болады.

а) бунда бириншиден; тилимиздеги айырым сөзлер фразеологиялық сөз дизбеги менен синоним болса;

б) екиншиден; фразеологиялық сөз дизбеклериниң өзи де синонимди пайда етеди.

Фразеологиялық синонимлерди төмендеги мысалларда да анықлаўымызға болады.

Мысалы: Геўгим түсип, Қасым ийшанларға хабар етип қонақ жериниң бала - шағасы менен бирге туқымқурт қылып, күлин көкке ушыраман (Қарақалпақ қызы, 472-бет).

-Усыннан қыз келген соң және бир нәрсе дедиң ғой, жер менен жексен етемен. (Қарақалпақ қызы, 35-бет).

Мысаллардағы итибарға алынған турақлы сөз дизбеклериниң екеўи де турақласқан дизбек болып, қыйратыў еркин сөз дизбеги менен синонимлес. Ол қаҳарманның ашыў ғәзебиниң шексиз

екенлигин сүўретлеп бериў ушын дурыс қолланылған. Егер орнына **қыйратаман** деген сөз қолланғанда мысал онша тәсирли шықпаған болар еди.

«Қарақалпақ қызы» романында төмендеги мысалларда да турақлы сөз дизбеклеринен болған синонимлерди ушыратамыз.

Мысалы: Күтилмеген жаңалық Турымбеттиң **жүрегине пышақтай қадалып**, тоқпақтай мүшы менен Дүйсенбайдың көкирегине дүрс еттирди. (Қарақалпақ қызы, 321-бет).

Турымбеттиң **ишегине қоз түскендей ашып**, **тақатсызланып** кең тамға жалғыз өзи сыймай, **басына таяқ тийген жыландай** таўланды. Мысаллардағы **жүрегине пышақтай қадалыў**, **ишегине қоз түскендей ашыў**, **басына таяқ тийген жыландай** деген турақлы сөз дизбеклериниң соңғысы кең танымалылыққа ийе болмай, ол тек жазыўшының индивидуал стиллик өзгешелигин, дөретиўшилик шеберлиги нәтийжеси болып, атап өтилген турақлы сөз дизбеклери **бийтақат болыў**, тақатсызланыў, тынышсызланыў сыяқлы еркин сөз дизбеги менен мәнилес.

Төмендеги мысалларда турақлы сөз дизбеги хәм еркин сөз дизбеги өз-ара мәнилес болып келген. Мысалы: Ембергенов сыяқлыларды **қум қаптырыў** керек. (Қарақалпақ қызы, 453-бет).

- Ембергенов пенен Зәрип қызын **өлтирип** барсақ, ийшан ўак демейди! . (Қарақалпақ қызы, 452-бет).

Мысалда құм қаптырыў - күшли мәни оттеогине ийе болып-өлтириў әпиўайы сөз бенен мәнилес. Мысалда турақлы сөз дизбеги өткир сезимди аңлатыў ушын пайдаланылған.

Ал тексте бир неше турақлы сөз дизбеклериниң синонимлик қатар дүзиўин төмендеги мысаллар арқалы да көремиз. Мысалы: Ханымыз қазықтай қатып қалды. (Қарақалпақ қызы, 471-бет).

Есик алдында қазықтай қақайысып куры турғанда суўық жалап, әпшерин қуўырып баратыр. (Қарақалпақ қызы, 14-бет).

Бунда қаҳарманның аң-таң болыўы, ҳайран қалыў ҳалатын, көриниси итибарға алынған турақлы сөз дизбеклери менен жазыўшы көркем сүўретлеўге ерискен.

Қаҳарман ҳәрекетин төмендеги турақлы сөз дизбеги арқалы шеберлик пенен берилип, итибарға алынған фразалар өз-ара мәнилес фразеологиялық синонимлик қатарды дүзеди.

-Тамам!... ол аяқларын **ғаз-ғаз басыўы** менен бәсип-бәсип шығып кетти. (Қарақалпақ қызы, 332-бет).

Мысалы: Есигиниң алдында жалғыз жарғы тартып, гөне ерик шақасын қыйқалап атырған Дүйсенбайға көзи түсип, балалардың «сәлем муғаллим аға» деп жабырласқанын еситпей, әстен жүрип барып Дүйсенбайдың жарғысының екинши қулағына асылды. (Қарақалпақ қызы, 333-бет).

Шанияз аяқларының ушынан сылт-сылт басып шығып, ерик бағының арасында байлаўлы турған атына минди. (Қарақалпақ қызы, 376-бет).

Мысаллардағы ғаз – ғаз басыў, аяқларының ұшынан сылт–сылт басыў турақлы сөз дизбеклери, екінші мысалдағы әстен жүрип барыў еркин сөз дизбеги менен мәнилес. Бул қаҳарманның сергеклик хәрекетин, жүриси арқалы ишки жумбақлы пикирлерин аңлатыўда өткир эмоцияны пайда етиў ушын жумсалған.

Турақлы сөз дизбеклериниң синоним болып келиўин төмендеги мысаллардан да ушыратамыз. Мысалы: Дүйсенбай да қоян жүрек болып қалса керек, деп күлди. (Қарақалпақ қызы, 323-бет).

- Сендей қорқақ адамның жанын жәхәннемге жиберий керек. (Қарақалпақ қызы, 381-бет).

Мысалда қорқақ сөзи қоян жүрек турақлы сөз дизбеги менен өз - ара мәнилик жақын.

Аўызеки сөйлеў тилине тән турақлы сөз дизбеклери де өз - ара синонимлик қатар дүзеди.

Мысалы: Турымбет, оның менен жеке отырсама тағы **мийимди айландырап** деди ме, мектептен шығып киятырғанда алдынан гезлескен Хожаназарды ерте келди. (Қарақалпақ қызы, 377-бет)

-МТС орыс қатырып баплап, мийине құрт болып түскен екен. (Қарақалпақ қызы, 378-бет).

Төмендеги мысалларда да фразеологизм синонимлер келбетлик сөз шақаплары арқалы өз - ара мәнилес болып келген.

Мысалы: Басында басқа ойлар быжнады: не ушын бәдайбат хаяллар арасында тилим мүки? (Қарақалпақ қызы, 407-бет).

Базы бир шешен ҳаяллар алдында тили тартық. (Қарақалпақ қызы, 419-бет).

Сол ушын ба, аўылда пасық сөзлер де көп. (Қарақалпақ қызы, 397-бет).

Жети қызының алды ер жеткен соң олар жөнінде биреудің насақ сөзин еситип қояман ба деп қорқады. (Қарақалпақ қызы, 431-бет).

Мысалларда итибарға алынған тили тартық- тили мүки сөзи менен, пасық сөз- насақ сөз дизбеги менен келип мәнилик жақтан синонимлик қатарды пайда ете алады.

Турақлы сөзлерден болған синонимлердің бир нешеуінің қатар қолланылыұын төмендеги мысаллардан да көреміз. Мысалы: Ғеш қайсысы сөйлемей, силтидей тынып тыңлап қалған. (Қарақалпақ қызы, 188-бет).

Қақылдап жылап, тынным таппаған қыз да тым-тырыс бола қойды. (Қарақалпақ қызы, 189-бет).

Соннан соң анаўларының даўысы да семип қалды. (Қарақалпақ қызы, 277-бет).

Мысалларда дыққатқа алынған турақлы сөз дизбеклери мәнилик жақтан бир-бирине жақын. Бирақ жазыўшы тәрeпинен жымжыртлық түсинигин бир тексттің өзінде үш түрли фраза менен оған көркемлик мәни жүклеп қолланғанын көреміз.

Ал, О.Ембергенова дәстанлар тилиндеги синонимлер бойынша «Тилдеги синонимлер көпшилик жағдайларда қандай да бир нәрсениң

мәнисин кемитиў, киширейтиў, айырым жағдайларда қандай да бир өткир мәни барлығы сезилип турады»³³.

Т.Қайыпбергенов шығармаларында да ҳәр бир шығармасының өзінде жүзлеп лексикалық синонимлерди бөлип ҳәр бирин өз алдына таллап қарағанымзда қарақалпақ миллетиниң сансыз тиллик байлықларын ушыратамыз.

Ал усы тил бирликлерин тилдиң кең мүмкиншиликлерин көрсететуғын көркемлеў қуралларынан бири синонимлер арқалы билдириў, оны шығарма тилинде тил көркемлигин ашып бериўде өз орнында қоллана алыў бул Т.Қайыпбергеновтың уллы жазыўшы сыпатында оның стиллик дәретиўшилигин, шеберлигин де ашып көрсетеди.

³³ Ембергенова О. Қахарманлық дәстанлардағы синонимлерди оқытыў усыллары// Қарақалпақстан муғаллими 1996, №1-2, 14-бет.

ЖУЎМАҚ

Қарақалпақ тилинде синонимлер ана-тилимиздің терең тиллик байлығын көрсетеди. Қарақалпақ тил билиминде көркем шығарма тилиндеги белгили стиллик мақсетлерде, эмоционаллық-экспрессивлик мәнилер менен жумсалады.

Итибарлы тәреплеринен бири синонимлик қатардағы сөзлер барлығы бир сораўға жуўап берип, бирдей сөз шақабынан болады. Лексикалық синонимлер бойынша мәнилик түрлері бойынша бир қанша топарларға бөлинип, бул топарлар тилинің көркемчилигин, тәсирлилигин пайда етеди.

Көркем шығарма тилинде синонимлер көбинесе образлылық мәни бояўына ийе болып келеди.

Бизиң бакалавр питкерий қәнигелик жумыстың темасы «Т.Қайыпбергенов шығармаларында синонимнің мәнилик түрлериниң қолланылыўы» деп аталып, лексикалық синонимлердің прозалық шығарма тилиндеги қолланылыў мүмкиншиликлери, образлылық мәни мүмкиншиликлери ҳәр тәреплеме анализленеди.

Жумыстың кирисиў бөлиминде синонимлер ҳаққында түсиник, түркий тиллерде улыўма қарақалпақ тил билиминде синонимлердің изертлениўи, лексикалық синонимлердің көркемлеў қуралларының бири сыпатында тәбияты ҳаққында сөз етиледи.

Жумыс 1 баптан ибарат болып, ол «Т.Қайыпбергенов шығармаларында синонимнің мәнилик түрлериниң қолланылыўы» деп аталады. Бул бапты тийкарынан алты топарға бөлип қарастырдық.

Биринши бөлими «Көп мәнилилик тийкарындағы синонимлер» деп аталып, онда Т.Қайыпбергеновтың прозалық шығармаларындағы көп мәнилилик тийкарында мәнилес сөзлердің синонимлик қатар дүзип келиўи айтылады.

Көркем шығарма тилинде көп мәнилилик тийкарында дөреген синонимлер көбинесе образлылық мәни бояўына ийе болып келеди.

Мысалы, **нәхән, тайнапыр, гиддиман** сөзи; унамсыз баха сапасын билдиретуғын **қуяңқы, бузық** сөзлери өз-ара көп мәнилик тийкарындағы лексикалық синонимлер болса, **сайыл-қәлендер, мереке-мейлис** сөзлеринде олар синоним болып келип бириниң мәнисин бири күшейтип жыйнақлаў мәнисине ийе болып келген.

Аўыспалы мәнидеги синонимлер бөлиминде туўра мәнидеги сөзлер аўыспалы мәнидеги сөзлер менен мәнилес болып келген.

Мысалы, **қабағы үйилиў, түси суўыў** сөзлери көркем шығарма тилинде ашыўланыў сөзи менен бирге синонимлик хызметте жумсалған.

Тилимизге басқа тиллерден кирген өзлестирмелер де түпкиликли сөзлер менен синоним бола алады. Бул бөлимде шығарма тилиндеги **муғаллим** (арабша сөз) – **оқытыўшы** сөзи менен, мийман (арабш) – **қонақ** (түпкиликли сөз), бәне (парсша)-сылтаў, нәзер (арабша) - **көз таслаў** хәм басқа да көплеген сөзлер менен лексикалық синоним болып келген. Әдебий тилдеги сөзлер диалектлик хәм сөйлесимлилик сөзлер менен бирге синоним болып келеди.

Диалектлик синонимлер бөлиминде тийкарынан аймақлық өзгешеликке ийе сөзлердің жазыушы шығармаларында қолланылуы, оның әдебий тилдегі сөзлер менен синоним бола алуы жағдайлары итибарға алынды.

Т.Қайыпбергенов өзі арқа диалект үәкили болып, шығармаларында усы диалектке тән дәйексиз (турақсыз, исенимсиз), ғұлғұла (дәрт, әрман, гүман, сезиклениу), ғыйықта бас (таласыу, урысыу) хәм т.б. көппеп ушырасады.

Эвфемизм, кокофемизм-синонимлер бир бөлимнің ишинде қаралады. Себеби булар тилде өнимсиз жумсалады.Т.Қайыпбергенов шығармаларында оның тилинің өткирлиги, образлылығы, көркемлигин тәмийинлеу мақсетинде бир қатар эвфемизм хәм кокофемизм синонимлер ушырасады. Мысалы, **көз жарыу - түүыу** - эвфемизм.

Жан тәслим етиу – өли; сум хабар, жаман хабар- кокофемизм, **ашкөзлик - нәписқаулық** хәм т. б. көплеген сөзлер ушырасады.

Т.Қайыпбергенов шығармаларында лексикалық синонимлердің фразеологиялық сөз дизбеклери есабынан пайда болуы да көбирек көзге тасланады. Бунда жеке сөздің пүтин бир фразеологиялық сөз дизбеги менен хәм фразеологиялық сөз дизбегинің екинши бир фразеологиялық сөз дизбеги менен синонимлик сыңарларды қурай алуы жағдайлары ушырасады.

Т.Қайыпбергенов шығармаларында жеке стиллик өзгешеликлерге ийе турақлы сөз дизбеклеринің синоним болып келиу жағдайлары да ушырасады. Мысалы, **басына таяқ тийген жыландай** турақлы сөз дизбеги

– аўызеки сөйлеў тилинде ушыраспай, бул тек жазыўшының жеке дөретиўшилик шеберлигиниң жемиси деп баҳалаўға болады. Бул итибарға алынған мысал **ишегине қоз түскендей ашыў, жүрегине пышақ қадалыў** сыяқлы турақлы сөз дизбеклери менен теңдей мәнилес. Олар шығарманың көркем тәсирлилигин асырыў ушын дәл, анык қолланылған.

Ал, **қум қаптырыў** сөзи кокофемизмлик мәниге ийе сөзлердиң бири болып, ол **өлтириў** – жеке сөзи менен синонимлик қатарды дүзеди. Ал, **қоян жүрек - қорқақ, ғаз - ғаз басыў - әстен жүрип барыў** дизбеклери де өткир эмоцияны пайда етиў ушын жумсалған.

Шығарма тилинде **мийин айландырыў – мийине құрт болып түсиў**, **тилим мүки, тили тартық** сыяқлы аўызеки сөйлеў тилине тән турақлы сөз дизбеклери де өнимли ушырасады.

Биз питкериў қәнигелик жумысын орынлаў барысында төмендегише жуўмаққа келдик.

1. Лексикалық синонимлер – қарақалпақ тилинде көркемлеў куралларының бири.

2. Т.Қайыпбергенов арқа диалект ўәкили болғанлықтан шығармаларының тилинде арқа диалектлик синонимлер өнимли ушырасады.

3. Лексикалық синонимлерден көп мәнилик тийкарында дүзилген синонимлер шығарма тилинде айрықша көркемлик оттенокларды бериўде таңлап алынған.

4. Т.Қайыпбергенов шығармаларында араб-парсы тиллик өзлестирмелер басқа тилден өзлескен сөзлерге салыстырғанда көбірек ушырасып, олар өз тиллик түпкиликли сөзлер менен синоним болады.

5. Эвфемизм хәм кокофемизм синонимлер синонимнің басқа да мәнилик түрлерине салыстырғанда аз муғдарда.

6. Турақлы сөз дизбеклеринен болған синонимлер жеке сөзлер менен хәм турақлы сөз дизбеклери менен де синонимлик қатарларды дүзип шығармада көркем стиллик мақсетлнрдн қолланылған.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде көркем шығармалар тилинде лексикалық синонимлер хәм оның мәнилик түрлери өз алдына тереңирек изертлеўди талап етеди.

Пайдаланган әдебиятлар

1. Абдуазизов А. Ўзбек тилининг фонологиясы ва морфологияси. Тошкент, 1992, 112-бет.
2. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. IV Лексика. Москва, 1962, 76-81-бетлер.
3. Бекбергенов А. Стилистикалық фигуралар.// Нөкис университети, 1981, 21-октябрь;
4. Бекбергенов А. Тилдің көркемлеу құраллары // Нөкис университети, 1989, 27-январь.
5. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, Билим, 1990.
6. Бекбергенов А. Хәзирги қарақалпақ тили. (Лексикология). Нөкис, Билим, 1994.
7. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде лексикалық синонимлердің пайда болу жоллары.// Өз РИАКҚб Хабаршысы. Нөкис, 1963, 32, 84-91-бетлер.
8. Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 115 –бет.
9. Бердимуратов Е., Дәулетов А. Хәзирги заман қарақалпақ тили. (фонетика, лексикология). Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.
10. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. (Лексикология). Нөкис, Билим, 1994.

11. Бекбаўлиев О, Мәмбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. Нөкис, Билим, 1992, 16-бет.
12. Болғанбаев А. Синонимика имен существительного в современном казахском языке. Автореф. канд. дисс. Алма-Ата., 1955.
13. Булаховскийлер О.А. Введение в языкознание. Часть II, Москва, 1953, 43-45-бетлер.
14. Насыров О.С., Доспанов О. Қарақалпақ диалектологиясы. Нөкис, Билим, 1995.
15. Доспанов О. Қарақалпақ аймақтық лексикографиясы. Нөкис, Қарақалпақстан, 2009, 37-бет.
16. Дониёров Х., Юлдашев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. Тошкент. 1988.
17. Ембергенова О. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы тилиндеги лексикалық синонимлер// ӨзР ИА ҚҚб Хабаршысы, 1996, №3, 143–146–бетлер;
- Қахарманлық дәстанларда фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнастар // Әмиўдәрья, 1997, №7-8, 96–98–бетлер.
18. Ембергенова О. Қахарманлық дәстанлардағы синонимлерди оқытыў усыллары. // Қарақалпақстан муғаллими, 1996, №1-2, 14–бет.
19. Кунгуров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент. 1992.
20. Камалов Ф. Хозирги узбек тили. Тошкент, 1957, 79-бет.

21. Қазирги қазақ тил билиминде сын есім синонимикасы. Алматы, Мектеп, 1987., 127-бет.
22. Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, Қарақалпақстан, 1990, 5 – бет.
23. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, 1982.
24. Мискутов В. Синонимика ф современном туркменском языке, 1962.
25. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилиниң лексикасы. Нөкис, 2004, 18-бет.
26. Турабаева Н. Өзбекше өзлестирмелер синонимлик қатардағы жаңа сөзлер сыптында. // Өзбекстан ҳаял-қызларының илим – техниканың раўажланыўында тутқан орны. Нөкис, Билим, 2005, 29-бет.
27. Умиркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. Тошкент., 1994.
28. Шатыро А.Б. Некоторые вопросы теории синонимов // Доклады сообщения института языкознания. А.Н.СССР. 1959. VIII. 75-бет.
29. Ханбикова Ш.С. Синонимы в татарском языке. Автореф. канд. дисс. Казан., 1962.
30. Юлдашев И, Шарипова Ў. Тилшунослик асослари. Тошкент., Иқтисод-молия, 2007, 93–бет.
31. Юсупова Б. Ибрайым Юсупов қосықларында синоним келбетликлердиң стиллик қолланылыўы. // Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, Билим, 1994, 79-бет.